

HITANOA NON ETA NORK ERABILTZEN DUEN

Leioa, 1994.10.04

*Javier Alberdi Larizgoitia,
EHU/UPVko irakaslea*

Ondorengo lerro-iruzkinak neurri handi batean nire tesi-lanerako erabili dudan inkestagintzaren emaitzak dira. Emaitzok, euskararen geografia osoan barrena (51 herri) hika aritzen diren 210 lekukoren artean bildu dira. Tratamendueki-ko usuarioak leku batetik bestera, etxe batetik bestera eta are pertsona batengandik beste batenganda ere hain aldakorrek izanik, gure emaitzak, ezinbestean, euskal ohitura desberdinen gutxi-gorabeherako ispilua edo batez besteko irudia dirateke eta ez, noski, balio unibertsaleko lege urragaitzak. Horra hor, bada, modu eskematikoegian, nire zenbait iruzkin-ondorio hitanoaren erabileraz.

0. Euskaraz ez da bat ere ohizkoa pertsona berarekin tratamendu bat baino gehiago maiztasun berberaz erabiltzea; normalean tratamendu berbera erabili ohi da pertsona bakoitzarekin. Hau da, gorabehera handirik gabeko kontua izaten da tratamendu-aukerarena.

Gainera, euskal tratamendua sarritan ohiturazko zerbait izaten da. Egiten den aukera egiten dela, hasierako hura bihurtzen da gero ohiturazko, “nola hasi hala segi” printzipioaren arabera.

Esanak esan, tratamendu-aldaketaren posibilitatea ez dago itxita, ezta gutxiago ere. Hala ere, noizbehinka gertatzen diren aldaketak gehienetan adierazkorrek izaten dira, aldarte edo testuinguru berezi baten adierazpide eta ondorio, alegia.

1. Hitanoaren erabilerari bagagozkio, azpimarkagarria da Iparraldeko eta Hegoaldeko euskalkiak, funtsean, bat datozela. Hots, bateko eta besteko usuarioak lehenengo eta behin *euskal* usuarioak dira, hots, frantsesaren edo gaztelaniaren ikuspuntutik nekez esplikatu daitezkeenak. Nahiko bitxia da lagunarteko tratamenduen erabileran halako batasuna egotea, beste kasu askotan hizkuntz ukipenak ondorio lardaskagarriak izan baititu tratamenduen arlo honetan.

2. Oro har, familiaren esparruan beste inon baino maizago ager daiteke hitanoa. Edozein kasutan ere, aurreko baieztapenez ez dugu esan nahi familia barruan hiketa arau guttiz orokorra edo unibertsala denik, ezta gutxiagorik ere.

Hasteko, senide nagusiek gazteagokoei hika (*T*) egiteko joera badute ere, hori ez da inondik inora arau orokorra, hiketaren maiztasuna kasurik onenean (semearekiko harremanean) % 70aren ingurukoa baita eta alabaren kasuan % 30aren ingurukoa. Hortaz, “goitik behera” ere hiketa ez da arau guttiz orokorra familian. Alderantziko zentzuan, ordea, senide gazteak beren nagusiagoei zuzentzerakoan, *V* (eztabada, zuka) eta xuka alokutiboa (*X*) ia-ia derrigorrezkoak gertatzen

dira. Beraz, tratamenduen erabileraren azterketa zentzu bakar batean egin beharrean, zentzu bietan egiten bada, hots, binakoetan oinarritzen baldin bagara, bistara ateratzen da aurreko baieztapenen ondorio garbia: familian tratamenduekiko ohitura aski asimetrikoa da, gazteak nagusiagoari V esan beharra baitauka eta beherengandik T jasotzen baitu maiz. Beherago ikusiko denez, familian beste inon —familiarik kanpo— baino asimetria ($T-V$, $X-T$, $X-V$) gehiago gertatzen dira euskaraz; eta ohitura hau, zalantzarik gabe, euskararen berezitasuna da inguruko hizkuntzetan aspaldi alboratu baitzen delako joera asimetrikoa.

Edozein modutan ere, aipaturiko joera asimetrikoa ez da erabatekoa edo orokorra, erdizkakoa baizik. Hain zuzen ere, neskekin (alaba, iloba, biloba) eta suhi-errainarekin simetria gailentzen da; hots, noketaren erabilerari urriagoaren ondorioz, neskekin $V-V$ eta $X-X$ aukera simetrikoak gailentzen dira asimetrikoen gainetik.

3. Euskaraz, mendebaldeko hizkuntza gehienetan ez bezala, $V-V$ da legea ezkonduen artean. Hauen lehengo ohitura hikakoa baldin bazen, tratamenduen aldetik ezkontza halako mugarria izan daiteke, ezkontzaz geroztik eta sarri-askotan ezkontza-atariaz geroztik elkarrekiko V -ra aldatu behar izaten baitute ezkon-gaiek. Legeak lege, han-hemenka (Amikuzen, adibidez) ez dira falta $T-T$ simetrikoaz edota $T-V$ asimetrikoaz aritzen direneko gune bakartuak, salbuespenak, alegia. Ezkonduen buruz aipatu "legea" ez da hain urrezkoa ezkongaien artean, senargai eta emaztegaien artean aiseago (% 19,2) urratzen baita $V-V$ -ren aldeko joera. Nolanahi ere, oso adierazgarria izan daiteke hurrengo konparazioa: senargai eta andregaiak gutxiago aritzen dira hika elkarren artean (% 19,2), sexu desberdineko adiskideak beren artean baino (% 39,5).

4. Iragarpenen arabera, hitanoa eta, zehatzago esateko, elkarrekiko hitanoa ($T-T$) haurrideen artean gerta omen daiteke beste inon baino gehiago. Euskarazko emaitzak, oro har, ildo horretatik doaz; hala ere, hikako maiztasuna oso desberdina da sexuaren arabera: % 90,3koa anaien kasuan (toka-toka), % 48,6koa neba-arrebenean (toka-noka) eta % 49,4koa ahizpen artean (noka-noka). Sexua kontutan hartzen baldin bada, portzentaiok, euskaraz gerta daitezkeen altuenak dira, adiskideen artekoak baino altuxegoak, alegia. Datu erlatiboak eta konparaketa hasierako hipotesia sendotzera datoz, beraz.

Hala ere, goiko hikako portzentaiak erlatiboki altuenak badira ere, datu atso-lutoak aztertzen baldin badira, konturatzen gara hitanozko emaitzak ez direla altuegiak. Gainera, begi bistan geratzen da toketa eta noketa tratamenduen erabilerari desberdina: toketak, guztiz orokorra ez bada ere (kasurik onenean, anaien artean, % 90,3koa), bizitza zabala eta osasun ona dituen bitartean, noketak, askoz ere bizitza makalago eta murriztagoa du (kasurik onenean, ahizpen artean, % 49,4koa) (1).

5. Familiaren barruan gaudelarik, lotura handiagoko eta lotura makalagoko sendetasunezko harremanak bereiz daitezke hitanoaren erabilerari begira. Goitik behera, adibidez, hika gehiago egiten zaie seme-alabei, biloba eta ilobei baino eta

(1) Noketak erdialdeko euskalkietan —batez ere gipuzkeran eta zerbait kaxkarrago goi-nafarreran— irau du hobekien; gainerako euskalkietan oso nabarmena da atzerakada.

askozaz ere gutxiago suhi-errainei. Berdinen artean, adibidez, haurrideen artean biziki gehiago mintzatzen da hika, lehengusuen eta koinatuen artean baino.

Ematen du, beraz, senidetasun-mailak paper garrantzitsua bete dezakeela hitanoaren erabileran. Itxura denez, guraso eta seme-alabek osatutako familia-guanean beste inon baino aiseago azaltzen da hitanoa eta alderantziz, ahaidetasun-mailan urrundu ahala, beherantz egiten bide du T -ren gertagarritasunak.

6. Familiarteko esparruan adina, sexua eta ahaidetasun-maila ditugu aldairik erabakigarrienak tratamenduaren hautaketari begira. Aipatu hiru aldagaien artean adinak berebiziko pisua du. Adinaren aldea, bereziki gazteagotasuna, traba larria izaten da hitanoa erabiltzeko, are ahaidetasun-mailaz berdina direnen artean ere (2).

Familiartean adinak jokutzen duen paper garrantzitsua ikusita, familiatik kanpo ere adinezko nagusitasun nabarmenak hiketa berez lekarkeela pentsa liteke. Hala ere, gaztetxo ezezagunari helduak ez dio T ematen familiarteko gaztetxoari ematen dion erraztasunaz. Hortaz, adinezko nagusitasun hutsa ez da aski hiketa nagusitzeko; kидetasuna, ezagutza edo etxekotasuna ere ezinbestekoak dira goitik behera hitanozko joera gailen dadin.

Adin, sexu eta ahaidetasun-mailarekin batera, zenbaitetan harremanaren maiztasunak ere eragin handia izan dezake tratamenduan. Alegia, tratamenduak ez du zertan berdina izan behar lehengusu guztiekin, iloba guztiekin edo koinatu guztiekin; ahaidetasun-maila beraren barruan egonda ere, harremanaren maiztasun eta nolakotasunaren arabera (harreman gehiagokoei T eta gutxiagokoei V), maiz aldatzen da tratamendua.

Bigarren maila batean, familiarteko erabilera markatuen berri eman nahi izanez gero, bestelako aldagaiaik aipatu behar lirarteke, hala nola, izakera, osasuna, itxura, e.a. Era berean, ohizko tratamenduaren aurka altxatzen diren noizbehinkako hikako erabilera markatuak esplikatzen, testuingurura jo beharra dago. Senar-emazte batzuek, adibidez, normalean eztabadaka aritu arren, jai-giroan edo txantxetan hitanora jo dezakete solasari umorezko ikutua ematearren. Orobat, semearekin hika aritzen den amak V -ra jo lezake haserrealdi batean urruntasun psikologikoa adierazteko eta, alderantziz, eztabadaka aritzen dena une jakin batean hiketaz balia liteke lagunarteko kидetasuna edo hurbiltasun psikologikoa adierazteko. Hauek guztiok, adierazkortasuna bilatzen duten erabilera markatuak dira eta gure ikerketan zeharka baizik ez ditugu jaso.

7. Hurrekiko jokabidean ez dago batasunik tratamenduaren erabileraz. Askok txikitatik egingo omen lioke hika bere semearekin; beste askok kozkortu artean ez lukete hitanorik erabiliko beren semearekin. Asmoak asmo, errealitatean V omen da gurasoen artean usuario zabalduena hiruzpalau urteko seme txikiarekin aritzeko. Hiketa geroztik omen dator, haurra hazitakoan, gizonkeriak edo okerkeriak egiten hasterakoan. Salbuespen ugari duen ohitura honen arrazoia ez dago

(2) Teorian adinaren eragozpena inon ezabatzekotan, anaien artean ezabatu beharko litzateke; hala ere, euskaraz anaitasunak ez du guztiz neutralizatzen adinaren eragozpena, anaiia dexente zaharragokoarekin jaitsi egiten baita hikako portzentaiak.

gutziz argi, baina edozein kasutan ere, herriko jende xehearen ustetan, haurraren ahotik hitanorik ez entzutearren egiten omen zaio eztabadaka edo zuka haur txikiari. Hots, arrazoi psiko-soziolinguistikoak omen dira hasiera batean gurasoak beren semearekin V erabiltzera bultzatzen dituztenak.

8. Espero zitekeenez, barne-bakarrizketan beste inon eta inoiz baino gehiago erabiltzen bide da hiketa: gizonezkoen kasuan, anaien artean bezainbeste edo maizago eta emakumezkoengan, ahizpen artean baino dexente gehiago.

Bestalde, bada kontuan hartzeko moduko euskaldun-kopuru bat —emakumezkoen artean, bereziki—, bakarrizketaz landa hika noizbait egin arren, bere buruarekin hika mintzatzeko ez dena. Datu hau nahiko harrigarria da eta agian hiketaren eta bereziki noketaren izaera markatuarekin du zerikusia.

Hortik aparte, bakarrizketan hika aritzen diren emakumezkoen artean noka da usarioa nor bere buruari mintzatzeko. Hau da, hiztuna bitan banatzen deneko bakarrizketa elkarrizketatuan nahitaez islatu behar da emakumezkoaren sexua (*zer egin dun?*); emakumea noketa erabili beharrean gertatzen da, solaskide bere burua hartu duela eta bere buruari zuzentzen ari zaiola konturatzeko den neurrian. Aitzitik, bakarrizketa den alegiazko elkarrizketan solaskidearen kontzientzia argirik ez baldin badago, hots, hiztun emakumea inori bereziki —ezta bere buruari ere— zuzendu gabe ari baldin bada, orduan toketa nagusitzen da bakarrizketan eta eztabada ere ez da ezinezkoa (Segurola, 1992).

9. Animaliekin mintzatzeko hiketa da berezko tratamendua euskaldungo hikatzailarentzat. Pertsonekin hika nekez edo kostata aritzen direnek ere, aise onartzen dute tratamendu hau animaliei zuzentzeko.

Bestalde, sexuaren araberako hautaketari bagagozkio, animalia emeekin erabilera arruntena eta zabalduena toketa denez gero, esan daiteke noketa dela tratamendu markatua toketaren aldean. Emetasuna ageri-agerian ez bada eta beraiaz azpimarkatu nahi ez bada, toketa da aukera seguruen eta ohizkoena animalia emeekin.

10. Hiketa (euskararen gainerako tratamenduak bezala) berez eta jatorriz solaskide bakarrari mintzatzeko tratamendua izan arren, gaur egun guztiz hedatuta dago tratamendu honen erabilera talde bati mintzatzeko. Erabilera hau bezei samarra da eta gramatikaren ikuspuntutik begiratuta, ez dirudi zuzenegia.

Berez, gramatikaz, bat baino gehiagori zuzentzerakoan, pluralean neutralizaturatuta geratzen da tratamenduen arteko aurkakotasuna, pluralean bigarren pertsonako izenordain bakarra (*zuek*) eta adizkera bakarra (*zarete*) baitaizka euskarak. Hala eta guztiz ere, gramatikalki kontraesana bada ere, adizkera alokutiboen bidez posible da adieraztea zein tratamenduri loturik ari den burutzen jarduna. Talde bati zuzendutako jardunean ezagun da hika ari dela hiztuna, ez pertsona-izenordainengatik (*ni, zuek, gu...*), ezta bigarren pertsona argumentala islatzen duten adizkerengatik (*zarete, duzue, dakizue...*) ere, adizkera alokutiboengatik baizik (*izan nauk, joan nauk, ikusi diat...*). Jende aurreko hikako solasetan, alokutiboa ez da komunztadurazko gertakari gramatikal hutsa (gramatikaz ezkontezinak baitira entzule-aniztasuna eta alokutiboak islatzen duen bigarren pertsona singularra), solas-mailan egiten den tratamendu-hautaketaren agerigarria baizik.

11. Orokorrean, familiaz kanpoko gizarteko harremanetan hitanoa tratamendu markatua da, V -ren aldean ozta-ozta erabiltzen da eta. Beti ere, euskaldungo hikataileak osatzen duen gutxiengoari gagozkiola, ondoko datu orokorrak azpimarka daitezke.

Elkarrekiko hitanoak ($T-T$), sexu bereko adiskide adinkideen artean du azalzteko probabilitaterik handiena (% 76,3aren ingurukoa). Adiskidetasuna garrantzi handikoa da, maila desberdineko, sexu desberdineko eta adin desberdineko adiskideen artean eta are batera mailaz eta adinez kidekoak ez diren adiskideen artean $T-T$ izaten baita aukera nagusiena. Lankide eta ikaskideen artean ere $T-T$ erabiltzen da nagusiki (% 59,4 inguruan), baldin sexukide eta adinkideak badira.

Bestela, mailazko eta sexuzko diferentziak batera daudenean edota adinezko eta sexuzko desberdintasunak batzen direnean $T-T$ aukera ateratzen da galtzaile $V-V$ ren aurka eta zer esanik ez, gauza bera jazotzen da maila, adin eta sexuzko desberdintasunak batera daudenean. Adibidez, adiskideak sexu-desberdinekoak izatera, hitanoak nabarmenki egiten du behera, emaitzak $T-T$, $V-V$ eta $T-V$ aukeren artean banatzen eta zatikatzen direlako. Hortaz, aipatu bi kasuez landa (kide eta adiskideez landa), ez da bat ere ohizkoa hiketa simetrikoa.

Gizarteko harremanetan, familiakoetan ez bezala, tratamenduzko asimetria ez da sekula nagusitzen aukera simetrikoen gainetik. Gizarteko harremanetan, adinezko nagusitasunak eragindako $T-V$ erabilera asimetrikoak behin ere ez du lortzen familiaren eremuko nagusitasun garbia $V-V$ aukeraren gainetik. Familia barruan mutilekiko harremanetan $T-V$ aukera $V-V$ baino biziki maizago gauzaten den bitartean, familiatik kanpo aurki daitekeen asimetriarik handiena —mutiko kozkorrekikoa— ez da hain nabaria, orduan ere $V-V$, $T-V$ baino maizago gertatzen baita. Bestalde, mailazko desberdintasunak ez du tratamenduzko asimetriarik eragiten.

Ondorio gisa, euskal gizarteko harreman gehienetan (adiskide eta kideen artekoetan eta agian besteren batean izan ezik) kortesiako tratamendu simetrikoa ($V-V$) jaun eta jabe dela esan dezakegu.

Adibidez, adiskidetasunezko lotura eduki ezik, sexu eta adin bereko langile eta nagusiaren arteko harremanak nagusiki ($V-V = \% 77$ an) V simetrikoaz gauzatu ohi dira; era berean, ezagutzak egiten dituzten ezezagunen artean $V-V$ nagusitu ohi da (% 81). Eta egoera formaletan zer esanik ez, hitanoak ez du ia-ia tokirik horrelakoetan; esate baterako, aita-ama baten eta institutuko zuzendariaren arteko bileraren kasuan ($V-V = \% 95$ ean) edo bere nagusia izango dena (etxeko andre nahiz etxeko gizon gaztea) ezagutzen duen neskame zaharrarenean ($V-V$, % 93,3an eta % 91,8an). Salbuespenak salbuespen eta asimetria posibleak gorabehera, gauza bera esan liteke ikasle eta maisuaren arteko harremanaz, apaizarekikoaz, jatetxeko bezeroaren eta zerbitzariaren artekoaz ($V-V = \% 85,3$ an), etxeko andre eta neskame gaztearen artekoaz ($V-V = \% 71,6$ an) edota neskame zahararren eta etxeko gizon gaztearen artekoaz ($V-V$, % 74,2an). Aipaturiko kasu guztioan, hiztunak sexu desberdinekoak izatera, areagotu egiten da $V-V$ eta $T-V$ aukeren gertagarritasuna eta murriztu, erabat, hitanoarena ($T-T$). Orobat, ezezagunen artean, are adinaren alde nabarmenena egonda ere, joera $V-V$ nagusitzekoa da (% 65,9an, hamar-hamabost urte gazteagokoari mintzatzerakoan eta % 50,4ean mutiko kozkorri zuzentzerakoan).

12. Familiaren eremutik at, honako hauek dira tratamenduaren erabilera ohizko, neutro edo markatugabea baldintzatzen duten aldagai nagusiak: kidetasuna, adiskidetasuna, adina, sexua eta maila.

Oro har, gutxi dira kidetasunik gabe hika aritzen diren euskaldunak, kidetasuna ezinbesteko baldintza baita elkarrekiko hitanoa ($T-T$) maiz ($V-V$ baino maizago) gerta dadin. Elkarrekiko harremana —berau lanekoa, auzokoa, herrikoa edo jolasekoa izan dadin— aski izaten da berdinen artean, adiskidetasunik gabe ere, hitano simetrikoa maiz jazotzeko. Lankidetasuna, auzokidetasuna, herrikidetasuna eta jolaskidetasuna, besteak beste, $T-T$ -ren bultzagarri izaten dira sarritan eta are sarriago, aspaldidanikako edo betidanikakoak baldin badira. Honek guztiak esan nahi du hurbiltasun psikologikoa, elkarrenganako estimua edo adiskidetasuna ez direla baitezpadako baldintzak hitanorako, guztiz lagungarri gertatzen badira ere (ik. De Rijk, 1992). Kidetasunak hitano simetrikorantz ($T-T$) bultzatzen baldin badu, kidetasunik ezak ez du asimetriarik ($T-V$) eragiten, elkarrekiko kortesia ($V-V$) baizik.

Kideen artean hiketa sarri jazotzen bada, adiskideen artean inoiz baino sariago azaltzen da. Hortaz, kidetasunarekin batera, adiskidetasuna hiketaren eragile garrantzitsuenetarikoa bat da, garrantzitsuena ez bada. Adiskidetasunak, kidetasunak bezalaxe, simetriak ($T-T$, bereziki) sortarazten ditu eta sekula ez asimetriarik. Hala ere, familian bezala, hitanoaren aldeko baldintza guztiak bete direlarik ere, ez da guztiz segurua hikako tratamendua; alegia, adiskidetasunak ez dakar beti eta nahitaez hitanoa.

Azpirmarkatzekoa da kidetasunak eta adiskidetasunak $T-T$ aukeraren alde izan dezaketen eragina ez dela albo-hizkuntzetakoa bezain nabaria, ez baita adinaren eta sexuaren ondoriozko asimetriak erabat berdintzeko edo ezabatzeko lain.

Tratamenduari begira, adina funtsezko aldagaia gertatzen da euskaraz. Azken batean, kidetasuna eta adiskidetasuna neurri handi batean adinari lotuak azaltzen zaizkigu: kideak normalean adinkideak izan ohi dira eta etimologiaren arabera adiskideak ere bai, “adinez kideak”, alegia. Adinkidetasuna ez da izaten aski $T-T$ nagusitzeko eta gehienez ere, hitano elkarrekikoaren gutxienezko baldintzen artean aipatu beharra dago. Adin-desberdintasunak, ordea, $T-T$ aukeraren aurka jotzen du, zenbaitetan tratamenduzko asimetriak sortaraz ditzakeelarik. Oro har, adinezko nagusitasunak erraztu egiten du hitanoaren erabilera eta gazteagotasunak oztapatu. Ondorio garbia asimetriaren posibilitatea da; posibilitate nahiko urria, nolana ere, familiaren esparrukoarekin alderatzen badugu.

$T-T$ maiz gertatuko bada, sexukidetasuna egon behar du. Sexuzko desberdintasunak garbiro jotzen du elkarrekiko hitanoaren aurka eta $V-V/T-V$ soluzioen alde; horrela, kasurik onenean, sexukide ez diren adiskideen artean lagunarteko tratamendua ($T-T = \% 39,5$) eta kortesiazkoa ($V-V = \% 32,3$) nahiko parekatuta gertatzen dira. Beraz, orokorrean sexuzko desberdintasuna $T-T$ aukeraren eragozgarri galanta izaten da. Bestalde, ondorengo atal batean hobeto ikusiko denez, toketa eta noketa tratamenduen bizitza eta erabilera erabat bestelakoak dira. Toketak askoz ere bizitza eta eremu oparagoak dauzka, noketak baino eta ondorioz, sarritan gertatzen dira asimetriak ($T-V$, $T-X$) emakumezkoaren alde, are nebarreben eta adiskideen artean ere.

Mailak ere bere garrantzia dauka. Aski ez bada ere, mailazko parekotasuna nahitaezkoa da $T-T$ maiztasun handiz azal dadin eta alderantziz, mailazko desberdintasunak elkarrekiko hiketaren aurka jokatzeko. Hala ere, nagusitasuna eta menpekotasuna normalean ez dira kodetzen $T-V$ asimetriaren bidez. Alegia, adinak eta sexuak ez bezala, mailak ez du asimetria narbarmenik eragiten, mailazko desberdintasunaren aurrean gehienetan $V-V$ nagusitzen da eta.

Maila edo estatusa garrantzitsua bada ere, ezin esan daiteke gauza bera klase sozialaz edo klase sozioekonomikoaz; historikoki euskal gizartea ez da izan hierarkizalea eta egun, agian, are inoiz baino gutxiago. Ondorioz, tratamenduak ez dira bereizten solaskidearen ondasunen, jatorri prestuaren edo leinu argiaren arabera, berarekiko menpekotasunezko edo berdintasunezko harremanaren (maila edo estatusaren) arabera baizik.

13. Aipaturiko bost aldagai nagusiez gain, badira kontutan hartu beharreko bestelako aldagai eta bereizgarri pisuzkoak.

Lehenengo eta behin, testuingurua aipatu behar da. Euskaraz tratamendua, erabileraren erabileraz errotutako ohitura den neurrian, nekez aldatzen da testuinguruagatik. Hala ere, oso kontuan hartu behar da nortzuen aurrean burutzen den solasaldia, entzulego-motak neurri handi batean baldintzatzen du tratamendua eta. Talde baten aurrean mintzatzerakoan nekez agertuko da hitanorik, taldekide guztiekin bakarka hika aritu ezik. Bestalde, tartean ohituraren indarra ez baldin bada, asko igertzen da testuinguruaren eragina. Harreman baten hasieran, esate baterako, egoera formalek ez dute inolako biderik ematen hitanorako; aitzitik, erabat oztopatzen dute lagunarteko tratamenduaren aukera. Zenbait egoeratan eta lekutan alderantziz gertatzen da; mendian eta tabernan, adibidez, agian beste inon baino berezkoago eta egokiago gauzatzen da $T-T$, tokiak desberdintasunak ezabatu eta kidetasunak sortarazten baititu.

Hizkuntzazko urruntasunak eta jatorriak eragin meharra omen dute tratamenduaren gain. Hala ere, kontutan hartzeko moduko gutxiengo batek (% 11-17,6) bere herrira mugatzen du hitanoaren erabilera eta beste multzo handiago batek (% 16-25,3) bere euskalkira. Ez da erraza jakitea mugatze horien zioa, hala ere, pentsatzekoa da bietariko arrazoiak egon daitezkeela kanpotarrek hikota ez erabiltzeko: alde batetik, hiketaren ikuspegi meharregia, betidaniko ezagun eta kideei mugatua; eta beste alde batetik, hizkuntzazko arrazoiak, urruntasun dialektala, alegia.

Aipatuz gain, tratamenduen erabileraren berri emateko, oso garrantzitsua da joera mimetikoak kontutan hartzea (3). Mimesizko joera zentzu bitan gertatzen da: batzuetan ezohizko edo ausardiako hitanoari berdin erantzutearren sortzen da $T-T$, biziki gazteagokoaren ausardiari erantzunez edota kideko ezezagunaren joera hikatzaileri erantzunez; beste batzuetan, alderantziz jazotzen da eta, adibidez, adiskideatariko bata, hika mintzatzen ez dakiena edo hala aritzen ez dena

(3) Ekialdeko behenafarrerazko hiztun zenbaitek solaskide kanpotarrek alokutiboa (xuka nahiz zuka) baztertze edo eztabaidara jotzeko duten ohituraren beharbada bi aldaiak dute eragina: joera mimetikoak eta urruntasun dialektalak.

baldin bada, $V-V$ nagusituko da asimetria faltsu baten desegokitasuna saihestearren.

Psikologiak ere badu eraginik. Begikotasunak, gogaidetasunak eta izakera berdintasunak elkarrekiko hitanorantz bultzatzen bide dute: solaskidea norberaren arabekoago eta probabilitate gehiago dago $T-T$ azal dadin. Gainera, kidetasun psikologikoaren ondorioz azkarrago (afari batean, adibidez, ordu batzuen buruan) gerta daiteke hitanoranzko ($T-T$) aldaketa ezagutu berrien artean.

Tratamendu-aldaketari gagozkiola, lehendabizi, aldaketaren zailtasuna azpimarkatu behar dugu. Ezagutu berriarekin euskaraz ez da aldameneko erdaretan bezain azkar aldatzen lagunarteko tratamendura. Batzuek, elkar ondo ezagutzeko adinako denbora (aski denbora luzea) behar izaten dute hitanora jotzeko eta beste batzuek, sekula ere ez omen dute hika egiten adiskide berrieekin. Edozein kasutan ere, beste hizkuntza batzuen aldean, euskaraz T -rango berezko aldaketa ez bide da hain erraza eta berehalakoa. Bestalde, ez dirudi hizketagaiak tratamendu-aldaketarik eragiten duenik.

14. Singularreko bigarren pertsonako izenordainaren (*hi*) hautaketak nahitaez dakar komunztadura morfologikoa menpekoak ez diren perpaus adierazgarrietako (enuntziatiboetako) aditz jokatuan, komunztadura bikoitza, ekarri ere. Horrek esan nahi du bigarren pertsona alokutiboa adizkeran islatu behar dela, bigarren pertsona argumentala islatzen den bezalaxe. *Hi* izenordainaren aukera eta adizkera alokutiboena ezin askatuzko eran daude loturik euskaldungo hikatzaileren gogoan. Hikako tratamenduak (gainerako tratamendu alokutiboek bezala) horixe du bereizgarri, beste hizkuntzetako tratamenduen aldean: aditz jokatuarekiko komunztadura bikoitza.

Aditz alokutiboak badu sintaxizko urrezko arau bat, soilik menpekoak ez diren perpaus adierazgarrietan (enuntziatiboetan) erabiltzen da literatur tradizio landuan. Orokorrean gaurko euskara mintzatuan ere halaxe gertatzen da; salbuespen batez, hala ere. Galderazko perpausetan alokutiboa erabiltzeko joera dago euskalki gehienetan, eguzki aldekoetan izan ezik (behenafarreran eta zuberoran). Gainerakoan, salbuespenak salbuespen, bete egiten da sintaxizko arau edo debekua, menpeko perpausetan ez baita adizkera alokutiborik sartzen. Baldintzazkoetan, hala ere, sarritan urratzen da aipatu legea, gazteen artean batik-bat (45 urtez beherakoetan).

15. Tratamendu-izenordainei buruzko ikerketa soziolinguistikoen historia-rako oinarritzkoa den ikerketa ezagun baten arabera (Brown and Gilman, 1960), mendebaldeko zenbait hizkuntzatan, hala nola, espainieraz, frantsesez, alemanez, italieraz eta ingelesez, Brownek eta Gilmanek "boterearen semantika" deritzotetik "elkartasunaren semantika" deritzotenera igaro da. Hizkuntza guztiotan tratamendu nagusi bi bereizten dira, aurrerantzean, gauzak erraztearren, T eta V laburdurez adieraziko ditugunak. Lehenengoa (T), lagunarteko tratamenduari dagokio eta bigarrena (V), begirunezko tratamenduari (4). Hitz laburrez, bi dira ikerkuntza honek dakartzan diakroniazko hipotesiak: 1) XX. mendean aipatu bost

(4) Horrekin ez dugu esan nahi hizkuntza desberdinetako T guztiak (edo V guztiak) gramatikoki eta soziolinguistikoki erabat baliokideak direnik.

hizkuntzetan (frantsesa, italiara, alemana, espainiera, ingelesa) lehenagoko “boterearen semantikari” “elkartasunaren semantika” nagusitu bide zaio edo erabat nagusitzeko bidean dago (5) eta ondorioz, gaur egun gero eta nekezago gertatzen da tratamenduzko asimetriarik ($T-V$); 2) elkartasunaren semantikaren barruan gaudelarik, gero eta joera garbiagoa ageri da T simetrikoaren alde ($T-T$), urruntasunezko edo formaltasunezko V simetrikoaren ($V-V$) kaltetan. Hau da, gero eta handiagoa da T elkarrekikoa eragiteko moduko binakoen kopurua gizarteko harremanetan.

Beraz, lehenbiziko aldakuntza semantikoak ardatz baten (boterearen) zokortzea ekarri baldin badu, bigarrenak —orain gauzatzen ari omen denak—, sistema bakuntzearen alde jokatzeko du, lagunarteko tratamendua (T) gero eta esparru zabalagoak beraganatzen ari delarik. Bigarren urrats hau beteko balitz, ziklo historikoaren abiapuntura itzuliko ginatke ($T \rightarrow T/V \rightarrow T$) eta agian horrekin batera bereizketa edo bikoiztasun berrien beharra (T/V) sentituko ere.

Aurkeztu ditugun diakroniazko hipotesiak eta bilakabidezko eredu teorikoa euskararentzat onartuz gero (6), berehala sortzen zaigun galdera bikoizta hizkuntzaren bilakabide historiko berriari buruzkoa da:

1) XIX-XX. mendeetako euskararen eboluzioan boteretik elkartasuneranzko joera atzeman daiteke?

2) XX. menderako inguruko zenbait erdaratan iragarritako elkarrekiko T -ranzko joera garbia somatzen ote dugu gaur egungo euskaran?

Lehen galderari dagokionez, iraganean boterezko desberdintasunak kodetzeko joera ($T-V$) egun baino askoz handiagoa izan zela onartuz gero, ia-ia bere osotasunean postula daiteke gaur egungo euskararentzat R. Brown eta A. Gilmanen lehen hipotesi diakronikoa: joera gaurko euskararen tratamendu-berdintasuna edo simetria ($V-V$ eta $T-T$) da, familiaren eremuan asimetriazko usuarioak ($T-V$) atxiki diren arren. Hots, familiatik kanpo garbiro ageri da $V-V$ simetrikoranzko joera; eta familiaren eremuan “boterearen semantika” deiturikoaren aztarnak ugari diren arren —ugariegiak inguruko hizkuntzetakoan aldean—, boterezko asimetriak tratamenduaren bidez ($T-V$) kodetzeko uzkurtasuna, edo hobeto esan, $V-V$ -ranzko joera garbia ikusten da neskekiko harremanetan (alaba, iloba eta biloba neskek).

Behin simetriaranzko joeraren hipotesia onartuta, joera sartaldeko hizkuntzetan $T-T$ -rantz dela defenditzen duen Brownen bigarren hipotesiari dagokionez,

(5) Hala ere, ohartarazi beharra dago soluziobide hau ez dela orokor eta unibertsala, ezta aipaturiko hizkuntzetan ere. Beraz, hizkuntza-kontuetan ia-ia beti gertatu ohi den bezala, erregela edo lege gisa barik, joera-gisa aurkeztu behar da delako bilakabidea. Boterearen aztarnak —indar edo pisu espezifiko handiagoz edo txikiagoz— hizkuntza gehienetan agertzen dira. Eta badirudi “enplegu-emailea/enplegatua” dela botere-zamarik handiena atxikitzen duen harremana.

(6) Brownen hipotesi diakronikoak euskarari buruz egiaztatzea edo gezurtatzea ez da bat ere eginkizun erraza, batetik, idatzizko lekukotasunen berankor-tasunagatik, bestetik, haien urritasunagatik. Dokumentu zahar idatziek ez digute erakusten bere osotasunean hizkuntzaren gizarte-bizitza eta are gutxiago izenordainen bidezko tratamenduen eremu sozial murriz edo zabalagoa.

esan beharra dago, salbuespenak salbuespen, gaurko euskaran ez dela somatzen horrelako bilakaerarik. Gaurko euskaran, maiztasunezko hitano simetrikoa aukera berezi eta markatua da, senidetazunezko harreman jakin batzuetara (haurrideak, lehengusuak eta koinatuak) eta adiskide eta kideen arteko harremanetara mugatua; eta edozein kasutan ere, zalantzaren aurrean $V-V$ izaten da aukerarik ohizkoen eta seguruenak. Bestalde, sexuzko eta adinezko desberdintasunek, asimetrien eragileak diren neurrian, elkarrekiko hitanoaren aurka eta $V-V$ aukeraren alde joka dezakete etorkizunean. Hitz batez esateko, ez dirudi inola ere $T-T$ orokortzeko bidean dagoenik. Gainera, bildutako iritzien arabera, gaur-gaurkoz ez dirudi euskaldungo hizkatzaileak begi onez ikusiko lukeenik —familiarrean, behinik-behin— T simetrikoranzko aldaketarik. Are gutxiago, euskaldungo osoa gogoan hartzen bada, orduan joera garbi-garbia somatzen baita kortesiauzko tratamendu elkarrekikoa ($V-V$) orokortzeko.

Labur bilduz, hitanoa tratamendu markatua dugu eztabadaren edo zutanoaren aldean eta, era berean, hitanoaren barne, noketa tratamendu markatua dugu toketaren aldean.

Azken iruzkin bat bukatzeko. Gure artean “tratamendu” eta “erregistro” terminoak era nahasian erabili izan dira, bata eta bestea erabat parekatuz. Horrela, adibidez, hikako tratamendua hizkuntzaren erregistro apalekin identifikatu izan da, esanez “lagunarteko erregistroa” dela, “arruntkeria” dela eta abar. Gure ustez, berdintze hori, nahi gabe, kaltegarri gerta daiteke hitanoaren iraupen eta zabal-kunde “normalerako”, adierazpen horretatik honako gaizkiulertua sor daiteke eta: hitanoak hizkuntzaren maila arruntera mugatua geratu behar du eta nekez gerta daiteke erabilgarri maila estandarrean edota jasoan. Gure ustetan azken ondorioztapena ez da zuzena. Berez, hikako tratamendua —beste edozein tratamendu bezalaxe— hizkuntzaren era elkarrizketatuari dagokion zerbait da eta “elkarrizketako era” izateak ez du esan nahi nahitaz hizkuntzaren erregistro apalenekin (estandarretik beherakoekin, hots, lagunarte-koarekin, herrikoiarekin edota arruntarekin) identifikatu behar denik eta literaturarako edota estandarretarako ezgai edo desegokia denik. Hitanoa “elkartasunaren” (berau kidetasunaren zentzuan uler-tuta), etxekotasunaren eta lagunartekotasunaren tratamendua da, hizkuntzaren maila estandar eta jasoan ere elkarrizketaren orduan eta aipatu helburu adierazkorrez jantzita guztiz erabilgarri eta egoki gerta daitekeena. Gure ustez, beraz, “erregistro” eta “tratamendu” terminoak ez dira kontzeptu parekagarriak, nahiz eta sarritan kointzidentziak gertatzen diren: hikako tratamendua “lagunarteko erregistroan” gertatzen da maiz, baina horrek ez du esan nahi erregistro horretara mugatua geratu behar duenik (hizkera herrikoian, arruntean eta bestetan ere gerta daiteke-eta); hots, gure aburuz, tratamenduetariko bakoitzak ez du zertan egonik hizkuntzaren erregistroetariko bati (hizkera jasoan, estandarra, lagunartekoa, herrikoia, arrunta) atxikirik.

AIPAMEN BIBLIOGRAFIKOAK

- BROWN, R. and GILMAN, A. (1960): "The pronouns of power and solidarity" in T. A. SEBEEK (1960): *Style in Language*, Cambridge, Mass., MIT Press.
Baita in P. P. GIGLIOLI (1972): *Language and Social Context*, Penguin Books.
- DE RIJK, R. P. G. (1992): "Familiarity or Solidarity?: The Pronoun *Hi* in Basque", *RIEV*, 1991-2 (Año 39), XXXVI, 373-378.
- SEGUROLA, I. (1992): "Gizon, gizarte, gizagaixo", *Euskaldunon Egunkaria*, 1992,430, 26. orr.